УДК 343.98:343.53 (477)

Лещук К.Б.
к.ю.н., доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та адміністративного права Харківського економіко-правового університету

Особливості тактики огляду при розслідуванні злочинів, вчинених в сфері обігу цінних паперів

Анотація: стаття присвячена авторському баченню особливості тактики слідчої дії – огляду при розслідуванні злочинів, вчинених в сфері обігу цінних паперів.

Ключові слова: розслідування, слідча дія, тактика огляду, документ, огляд місця події, злочин, цінні папери.

Аннотация: статья посвящена авторскому видению особенности тактики следственного действия – осмотра при расследовании преступлений, совершенных в сфере оборота ценных бумаг.

Ключевые слова: расследование, следственное действие, тактика осмотра, документ, осмотр места происшествия, преступление, ценные бумаги.

Summary: the article is devoted to the author's vision of the features in the tactics of investigative actions, namely, the inspection during the investigation of crimes, committed in the area of securities turnover.

Key words: investigation, investigative action, tactics of inspection, document, inspection of the scene, crime, securities

Специфіка механізму вчинення злочинів на ринку цінних паперів полягає у тому, що, перш за все, вони відображаються у документах, а також в пам'яті учасників операцій з цими паперами. Тому найважливішою початковою слідчою дією є огляд (ст. 237 КПК України), а саме огляд документів, що були визнані речовими доказами. Дані слідчі дії мають певні особливості при розслідуванні названої категорії злочинів.

До категорії документів-речових доказів належать: цінні папери, які були предметом посягання; підроблені (фальсифіковані) цінні папери, які були використані як засоби заволодіння чужим майном; договори, бухгалтерські та інші документи, в яких знайшли відображення операції з цінними паперами (сліди злочину).

Взагалі робота слідчого з документами при розслідуванні економічних злочинів пронизує досудове слідство з самого його початку і до кінця. При розслідуванні злочинів, вчинених на ринку цінних паперів, документи виступають основним об'єктом огляду, а потім і об'єктом криміналістичного дослідження. Зокрема, підкреслюючи важливість огляду документів, С.Д. Павленко зауважував: «На підставі огляду документів слідчий може отримати уявлення про спосіб їх виготовлення та, беручи це до уваги, обрати правильний напрямок розслідування злочину, вчасно вжити заходи щодо встановлення місця виготовлення документів та осіб, які їх виготовили, своєчасно провести огляд місця, де можуть зберігатися друкарські форми, розмножувальні прилади, а також правильно визначити завдання, котрі потрібно виконувати експертові» [1 с. 49].

Метою огляду документів є виявлення і фіксація тих ознак, які саме надають цим документам ознаки речових доказів, а також встановлення посвідчених цими документами і викладеними у їх змісті фактів, що мають значення у кримінальній справі. При цьому рекомендується звертати увагу на наступний перелік обставин:

а) що з себе являє документ, який оглядається;

б) у кого і де зберігається даний документ;

в) зовнішній вигляд документа та його реквізити;

г) походження документу, від кого надійшов документ до адресата;

д) якість паперу і фарбника;

є) ознаки внесених до документу змін [2, с. 7].

Зважаючи на виключну важливість огляду документів-речових доказів, потрібно дотримуватися вироблених слідчою та експертною практикою правил поводження з ними. Ці правила вимагають від слідчого проведення таких дій при виявленні, фіксації, вилученні та збереженні документів, які виключають небезпеку їх псування чи втрату як джерел доказів. На жаль, ще зустрічаються випадки, коли в матеріалах кримінального провадження документи бувають поцятковані позначками, виконаними слідчими чи експертами, які проводили експертизу. Іноді місця документу, які підлягають дослідженню, окреслюють олівцем або позначають певними знаками. Звичайно, таких позначок не можна допускати, оскільки вони, з одного боку, видозмінюють документ, а з іншого – безпосередньо перешкоджають усебічному його дослідженню [3, с. 26-27]. Як відомо, документи-речові докази повинні бути детально описані

у протоколі огляду, по можливості сфотографовані і долучені до справи як речові докази. Потрібно також звернути увагу на пакування документів при їх вилученні, а потім при направленні на криміналістичну експертизу (техніко-криміналістичну або почеркознавчу). Усі документи на паперових носіях потрібно пакувати у паперові конверти і супроводжувати їх відповідними пояснювальними написами і печаткою слідчого.

Найчастіше в матеріалах кримінальних проваджень фігурують протоколи оглядів цінних паперів (акцій підприємств), які були предметом посягання, а також цінних паперів (векселів), які використовувалися як засоби вчинення злочину. Так, 38% опитаних слідчих вважають, що даний вид огляду потрібно проводити першим після порушення кримінального провадження, а 61% вважають, що його потрібно проводити другим після допиту потерпілих, свідків чи затриманого підозрюваного. Уявляється, що цим підкреслюється значимість цих документів як джерел доказів у кримінальних провадженнях про злочини, що вчиняються на ринку цінних паперів.

Спрямованість огляду того чи іншого цінного паперу залежить від того, яку імовірно роль він відіграв у механізмі вчинення злочину – був головним знаряддям злочину чи предметом посягання. При огляді, наприклад, акцій підприємства, які були предметом посягання, увага звертається на їх кількість, матеріал і реквізити (у т.ч. номінальну вартість). Також звертається увага на відсутність чи наявність ознак внесення в них змін.

При огляді ж цінного паперу, який використовувався як знаряддя заволодіння чужим майном, огляд проводиться в іншій площині, що залежить від того чи підроблений він чи просто фінансово незабезпечений або недійсний (складений з порушенням форми). Наприклад, при огляді векселів-речових доказів слідчий доступними йому засобами вирішує питання про дійсність його як платіжного засобу. При цьому потрібно мати на увазі, що цінний папір може бути не тільки повністю виготовлений злочинцем але й виготовлений шляхом внесення змін у дійсний документ (наприклад, шляхом зміни номера і серії). Для цього слідчий вивчає його форму, якість паперу бланку та окремі його частини: підпис, найменування векселедавця, відбиток печатки та інші реквізити. Для виявлення ознак підробки векселя використовуються огляд на просвіт і в косо падаючому світлі, лупа тощо. При описанні в протоколі огляду рекомендується вказувати:

- вартість, позначення номера і серії (якщо вони є);
- розміри (в міліметрах);
- властивості паперу (щільність, колір, відтінок), наявність водяних знаків та їх особливості;
- особливості написів, у тому числі й найдрібніших: читаються вони повністю чи частково нерозбірливі, містять букви чи складаються з рисочок, що імітують букви;
- колір, зміст і відтінки зображень;
- наявність захисної сітки на обох боках документу, її малюнок, колір та особливості;
- ступінь забрудненості та зношеності;
- написи, плями, пошкодження паперу та інші особливості [4, с. 117].

Потрібно мати на увазі, що найчастіше підробляються векселя з використанням звичайних (з встановленими реквізитами) бланків векселів, які друкуються типографським способом на замовлення тієї чи іншої уповноваженої організації. Підробка здійснюється шляхом нанесення всіх необхідних реквізитів із дотриманням встановлених вимог, але з підробленням підписів посадових осіб, які володіють правом підпису таких фінансових документів. Також, як правило, підробляється відбиток печатки юридичної особи, яка має право на емісію цінних паперів (емітента). У зв'язку з цим для результативного проведення огляду потрібно одержати зразок дійсного векселя для здійснення порівняльного аналізу при огляді. Також здійснюється запит до тієї організації, від імені якої було оформлено вексель, для одержання інформації, що такий вексель не виписувався (не випускався в обіг). Окрім того, для забезпечення майбутньої експертизи потрібно в цій організації одержати зразки підписів посадових осіб, від імені яких було підписано цінний папір, і зразки відбитків печаток.

Зважаючи на те, що при огляді цінних паперів, які викликають підозру у своїй дійсності, важливим є порівняльний аналіз реквізитів бланку, з одного боку, а з іншого – реквізитів текстової частини (наприклад, існуючих вимог щодо форми, яка встановлена на певний час) доцільним є залучення до огляду фахівця фондового ринку (ст. 71 КПК України). У протоколі огляду такого цінного паперу потрібно уникати висновків, вказуючи тільки факт виявлення тих чи інших реквізитів чи невідповідностей. Адже остаточний висновок щодо недійсності (підробленості) цінного паперу може бути

сформульований тільки на підставі проведеного експертного дослідження.

Окрім цінних паперів оглядові піддаються й інші документи, в яких знайшли відображення окремі господарські операції, пов'язані з обігом цінних паперів. До таких джерел доказів були віднесені опитаними слідчими:

- договори та супутня їм документація (листування), які були підписані певними особами (38%);
- платіжні доручення (42%);
- банківські виписки з поточних рахунків про перерахування (зарахування) коштів (36%);
- особисті записи, у т. ч. на електронних носіях (18%).

При огляді цінних паперів та інших документів потрібно звертати увагу на наступні обставини:

1) юридичну адресу суб'єктів підприємницької діяльності, які приймали участь в операціях з цінними паперами (можуть бути виявлені суперечності між окремими документами);

2) відповідність заявленої статутної підприємницької діяльності і фактично здійснюваної діяльності за наявними документами;

3) наявність фінансової можливості виконання договірних зобов'язань;

4) заснування підприємства, яке випустило в обіг цінний папір, особами, які не зареєстровані в даному регіоні як постійні мешканці;

5) наявність у штатному розкладі підприємства-боржника тільки керівників при відсутності інших штатних одиниць;

6) наявність активної рекламної діяльності при відсутності або мінімальності реально виконаних угод з цінними паперами.

Виявлення названих невідповідностей розглядається як ознака фіктивності підприємств, які були задіяні в операціях з цінними паперами (наявності умислу на обман тощо).

Огляд місця події. Необхідність проведення такої слідчої дії, як огляд місця події при розслідуванні злочинів, вчинених на ринку цінних паперів, є дискусійною. Російський дослідник Д.В. Березін відзначає, що у справах про шахрайства у сфері вексельних відносин, огляд місця події не завжди проводиться, а якщо і проводиться, то часто формально і неякісно [4, с. 123]. На його думку, огляд місця події у таких провадженнях потрібно все ж таки проводити з метою:

1) вилучення в ході огляду місця події бухгалтерських доку-

ментів, що підтверджують або спростовують обман з боку запідозрених осіб;

2) виявлення і вилучення інших слідів місцезнаходження у цьому місці злочинця (слідів рук, ніг, інших частин тіла, слідів лакофарбних виробів і розхідних матеріалів);

3) огляду комп'ютерної і розмножувальної техніки (принтерів, факсів, копірів);

4) огляду і вилучення системних блоків комп'ютерів, друкованих зразків принтерів або самих принтерів [4, с. 122].

Такої ж позиції дотримується і Р.Р. Курмаєв, який зазначає, що місцями події при вчиненні шахрайств на ринку цінних паперів є різноманітні приміщення, офіси, кімнати для переговорів, в яких укладалися договори купівлі-продажу цінних паперів, передавалися підроблені документи тощо. Названий автор вважає необхідним проведення огляду таких місць місця події у справах даної категорії з метою встановлення окремих обставин злочинних дій: умов вчинення шахрайства; залишених чи загублених шахраєм предметів чи документів; виявлення слідів пальців рук (наприклад, на залишеній шахраєм у потерпілого візитці, на столі, на стільці) та інше [5, с. 115]. У зв'язку з викладеною аргументацією виникає питання, а чи потрібно для вирішення наведених авторами завдань проводити саме огляд місця події? Що саме дає встановлення і фіксація обстановки кімнати, в який проводилися переговори і укладалися договори?

На мій погляд, більшість з обставин вчинення злочинів, що підлягають доказуванню, встановлюється не оглядом місця події, а проведенням інших слідчих дій в різноманітному поєднанні: виїмкою документів з наступним їх оглядом або обшуком з аналогічною метою; допитом; призначенням експертиз. Уявляється, що позиція вказаних авторів пояснюється механічним перенесенням положень щодо значимості огляду місця події при розслідуванні загально кримінальних злочинів (вбивств, зґвалтувань, крадіжок, розбоїв та ін.) на розслідування злочинів економічних, зокрема тих, що вчиняються на ринку цінних паперів. Потрібно враховувати, що шахрайства з використанням цінних паперів суттєво відрізняються від загальнокримінальних злочинів за механізмом утворення процесуально значимих слідів. Їх специфіка полягає у тому, що ключовими джерелами доказів виступають не сліди пальців рук, ніг чи мікрочастинки, а документи, що складаються при здійсненні операцій з цінними паперами, а також пам'ять учасників цих операцій. Саме в цьому

полягає принципова відмінність механізму економічних злочинів, яка й обумовлює особливий перелік слідчих дій та оперативно-розшукових заходів і тактику їх проведення. Тому уявляється, що огляд місця події в більшості випадків у кримінальних провадженнях зазначеної категорії не є ні обов'язковою, ні невідкладною слідчою дією.

Звичайно, може скластися слідча ситуація, в якій буде потрібне проведення огляду місця події. Наприклад, при затриманні шахрая під час укладання договору і використанні ним підроблених документів (результат реалізації матеріалів оперативно-розшукової справи) може виникнути необхідність проведення огляду прилеглої території (вулиці) з метою виявлення автомобіля злочинця (і документів у ньому).

Таким чином, слідча дія – огляд документів є відправною точкою в розслідуванні злочинів зазначеної категорії, і якість та правильність її проведення є важливим підґрунтям успіху розслідування.

Література:

1. Павленко С.Д. Криминалистическое исследование документов, отпечатанных способами оперативной полиграфии / С.Д. Павленко. – К.: Вища школа, 1965. – 121 с.

2. Белозерова И.И. Следственный осмотр документов и помещений при расследовании преступлений, связанных с предпринимательской деятельностью / И.И. Белозерова // Российский следователь. – 2001. - № 2. – С. 6-8.

3. Криміналістичне документознавство : практ. посіб. / В.В. Бірюков, В.В. Коваленко, Т.П. Бірюкова, К.М. Ковальов ; за заг. ред. В.В. Бірюкова. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2007. – 332 с.

4. Березин Д.И. Методика расследования мошенничества в сфере вексельных отношений : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д.И. Березин ; Моск. ун-т МВД России. – М., 2003. – 231 с.

5. Курмаев Р.Р. Методика расследования мошенничества на рынке ценных бумаг : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Р.Р. Курмаев ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2004. – 158 с.